

PAPER DETAILS

TITLE: Agri Ili Agizlarindan Derlemeler

AUTHORS: Süleyman EFENDIOGLU

PAGES: 1415-1435

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/553623>

Ağrı İli Ağızlarından Derlemeler

Süleyman EFENDİOĞLU (*)

Öz: Bu makale, daha önce yayımlanmış olduğumuz “Ağrı İli Ağızları” başlıklı makalemizde bulunmayan yeni ağız derlemesi metninlerine yer vermektedir. Bugüne kadar üzerinde birkaç mezuniyet tezinin dışında geniş çaplı araştırma yapılmamış olan Ağrı ili ağızları, diğer Anadolu ağızlarında olduğu gibi bünyesinde derin bir dil ve kültür tabakalaşması barındırmakta, birçok yöresel kelimeyi ve arkaik dilsel yapıyı muhafaza etmektedir. Türk dil bilgisi çalışmalarında aydınlatılamayan pek çok problemin çözümünün günümüz Türk lehçeleri ile tarihî lehçelerde ve ağızlarda saklı olduğu bilinen bir gerçektir. Bu anlayışla bundan yıllar önce Ağrı ilinin çeşitli yörelerinden derlediğimiz ve şu ana kadar başka bir yerde yayımlatma fırsatı bulamadığımız dokuz farklı ağız metnini dikkatlere sunuyoruz.

Anahtar Kelimeler: Türk Dili, Lehçe, Ağız, Ağrı Ağızları, Ağrı İli.

Compilations From Agri Province Dialects

Abstract: This study includes new local dialects compilations that have not been evaluted in our previous published study entitled “Agri province dialects”. Agri province dialects, which haven't been investigated comprehensively except a few graduation papers until now, have an extensive tongue and culture stratification as in other Anatolian dialects and it also preserves many local words and archaic language. It is a well known fact that the solution of many unexplained problems in the Turkish grammer studies is hidden in today's Turkish dialects, historical dialects and local dialects. Taking this into consideration, we present nine different dialect texts that have been collected from various regions of Agri and we have not had the opportunity to publish elsewhere until now.

Anahtar Kelimeler: Turkish Language, Dialect, Local Dialect, Agri Dialects, Agri Province

Makale Geliş Tarihi: 25.05.2018

Makale Kabul Tarihi: 12.08.2018

I.Giriş

A.Ağrı İli'nin Kısa Tarihi

Ağrı ili Doğu Anadolu Bölgesinin Yukarı Murat-Van bölümünde yer alan bir sınır şehridir. Merkezden ayrı Eleşkirt, Tutak, Patnos, Hamur, Taşlıçay, Diyadin ve Doğubayazıt olmak üzere yedi ilçesi bulunan ilin doğusunda İran, kuzeyinde Kars ile Iğdır, batısında Erzurum ve Muş, güneyinde Bitlis ve Van bulunmaktadır.

*) Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü (e-posta: sefendioglu@atauni.edu.tr)

Orta Asya'dan gelen kavimlerin Anadolu'ya girişleri sırasında Ağrı bir geçiş yeri olmuş, dolayısıyla birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Bölgeye sırayla Hititler, Hurritler, Urartular, Kimmerler, Medler, Persler, Ermeniler, Sakalar, Abbasiler, Bizanslılar, Selçuklular, Moğollar, İlhanlılar, Celayirliler, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safaviler ve nihayet Osmanlılar egemen olmuşlardır (Bulut, Ayhan, 2007: s. 8-9; Halaçoğlu, 1988: s. 479).

M.Ö. 680 yılında Saka Türklerinin Doğu Anadolu'ya gelip yerleşmesi ile bölgenin Türkleşme süreci de başlamıştır. Böylece Ağrı'nın Türkleşmesi günümüzden yaklaşık 2700 sene öncesine kadar uzanmaktadır (Alpaslan, 1995: s. 46-47). Ayrıca Avrupa'daki kavimler göçüne sebep olan Hun Türkleri 395 tarihinde Erzurum üzerinden Karasu-Fırat vadisi boyunca ilerlemişler, Malatya üzerinden Antakya ve Urfa'ya kadar gitmişler ve aynı yoldan tekrar Kafkasya'ya dönmüşlerdir. Daha sonraki dönemlerde özellikle VI. ve VII. yüzyıllarda İran, Ermeni ve Arap saldırılarına karşı Bizans, Fırat havzası boyunca bir savunma hattı kurmuş bunun gerisine Balkanlardan getirdiği Bulgar ve Avar Türklerini yerleştirmek suretiyle yöreyi savunmuştur. Bizans topraklarını korumak üzere Doğu Anadolu'ya geçirilip çeşitli yerlere iskân edilen bu Hristiyan Türkler, Anadolu'nun yerleşme tarihinde mühim roller oynamışlardır. Bunlar Oğuz Türklerinin Anadolu'yu fethinden 4-5 asır önce gelip buraları yurt tutmuşlardır (Yuvalı, 1986: s. 3; Eröz, 1983: s. 3-24). 1071 Malazgirt Savaşı sonrası ise bölgeye hızla Türk boyları yerleşmeye başlayarak kısa sürede buranın bir Türk yurdu haline gelmesini sağlamışlardır. Yavuz Sultan Selim'in 1514 yılındaki Çaldıran Zaferi ve devamında yapılan muhtelif İran seferleri ile Ağrı ve yöresi 1578'de Osmanlı topraklarına katılmıştır (Hatunoğlu, Gül, 1999: s. 22-78).

B.Ağız Terimi ve Ağız Çalışmaları

Ağızlar, bilindiği üzere “bir dilin veya bir lehçenin daha küçük yöresel yerleşim bölgelerinde yazı diline oranla; çoğunlukla ses, bazen de şekil, anlam ve söz varlığı bakımından birbirinden az çok ayrılan konuşma biçimleridir” (Korkmaz, 2003: s. 11). Berke Vardar, ‘ağız’ terimini “bir dil alanı içinde görülen konuşma biçimlerini, söyleyiş türlerini, kimi durumlarda da toplumsal özellikleri yansıtan kullanımların her biri” (Vardar, 2002: s. 14) diye tanımlayarak ağızların sosyolojik özelliğine de vurgu yapmıştır. Ahmet Topaloğlu, “bir dilin, lehçeler içinde ses, yapı ve anlam bakımından bazı ayrılıklar içeren halkın konuştuğu değişik biçimi; halk dilinin daha küçük ayrılıklar gösteren, belli yerleşim bölgelerine ve kişilere has olan şekli” (Topaloğlu, 1989: s. 81); Günay Karaağaç, “bir yazı dilinin belirli bir bölgesinde konuşulan dil; bir ölçünlü dil içinde bulunan coğrafyaya dayalı sesletim farklılıkları” (Karaağaç, 2013: s. 75); Vecihe Hatiboğlu, “tarihî gelişim ve bölge etkisiyle bir ana dilin lehçesi içinde ses ve yapı bakımından görülen küçük ayrılıklar” (Hatiboğlu, 1972: s.12); Kâmile İmer, “ölçünlü dil ya da aynı ölçünlü dilin birleştirdiği lehçe içinde birbirine benzeyen konuşma

biçimlerinin/birey dillerinin toplamı” (İmer vd., 2011: s. 19); Mehmet Hengirmen, “ana dilin alanı içinde ses ve söyleyiş yönünden görülen küçük ayrılıklar” (Hengirmen, 1999, s. 18) olarak belirtmişlerdir.

Yukarıdaki tanımlardan da anlaşılacağı üzere ağızlar, yazı dilinin bozulmuş bir şekli değil onun yanında fakat ondan bağımsız olarak yaşayan ve nesiller boyu devam edegelen dil değerleridir (Lyons, 1968: s. 35). Bu değerleri korumak veya muhafaza altına almak son derece önemlidir. Diğer Anadolu ağızları gibi Ağrı ağızları da gerek söz varlığı gerek kendine has dil özellikleri yönüyle Türkçenin zenginliğine renk katmaya devam etmektedir.

Anadolu ağızları ile ilgili çalışmaların tarihi yabancı Türkologlar nezdinde 1800’lü yıllara kadar uzunsa da asıl verimli ve yerli çalışmalar, Türk Dil Kurumunun kurulmasından itibaren özellikle 1940’lı yıllardan sonra başlar (Köktekin, 2007: s. 2). Türkiye’de Ahmet Caferoğlu, Anadolu ağızları ile ilgili yerli çalışmaların öncülüğünü yapmıştır. Caferoğlu, bir taraftan metin derlemeleri yaparken diğer taraftan da ağız konuları hakkında çeşitli makaleler yazmıştır. Caferoğlu, hemen hemen Türkiye’nin her tarafını kapsayan yaklaşık 20 yıl metin derleme faaliyetini sürdürmüş ve bunun neticesinde de dokuz ciltlik bir metin külliyyatını ortaya çıkarmıştır. Ağız çalışmalarını ilk başlatan kurum İstanbul Üniversitesi’dir. Daha sonra ülkemizin dört bir tarafına açılan üniversitelerde de ağız çalışmalarına başlanmış; doçentlik, doktora, yüksek lisans ve lisans tezleri hazırlanmıştır (Köktekin, 2007: s. 3).

1948 yılı yazında Ahmet Caferoğlu Bitlis, Van, Muş, Ağrı ve yöresine de derleme yapmak üzere bir gezi düzenlemiş, ancak bu derleme gezisinde Ağrı ili ağızlarına ait malzeme toplamamıştır. Yaptığı derlemeleri yayınladığı Doğu İlleri Ağızlarından Derlemeler adlı kitapta “Karaköse Ağızı” başlığını taşıyan sadece bir sayfalık metne yer vermiştir (Caferoğlu: 1995/1: s. 108). Bunun dışında Ağrı ili ağızlarıyla ilgili birkaç mezuniyet tezi dışında kapsamlı bir araştırma yapılmamış olduğundan bugün Ağrı ağızları, bütün incelikleriyle ortaya çıkarılmış değildir. Ağrı ili ağızlarıyla ilgili bizim tespit edebildiğimiz çalışmalar şunlardır:

Bayram, İbrahim. (1976). *Ağrı Eleşkirt İlçesi Merkez Ağızı*. Yayımlanmamış Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.

Caferoğlu, Ahmet. (1995/1). *Anadolu İlleri Ağızlarından Derlemeler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (Bu eserde Karaköse “Ağrı” Ağızı başlığını taşıyan sadece bir sayfalık metne yer verilmiştir: s. 108).

Çiftçi, Muhacir. (1986). *Ağrı (Merkez) ve Yöresi Ağızı (Aşağı Satıcılar Köyü)*. Yayımlanmamış Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, Elazığ.

Köktekin, Kazım. (2007). “Doğubayazıt Ağzının Ses Özellikleri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 33, s. 1-9, Erzurum.

Seviş, Ömer. (1976). *Ağrı İli Eleşkirt İlçesi Uzunyazı Köyü (Ahıska) Muhacirleri Ağzı*. Yayınlanmamış Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.

Tanrıverdi, İzzet. (1976). *Ağrı-Doğubayazıt İlçesi Ağzı*. Yayınlanmamış Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.

Turhan, Erdoğan. (1959). *Patnos Ağzı*. Yayınlanmamış Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Dil Tarih Coğrafya Fakültesi, Ankara.

C.Ağrı İli Ağızları

Ağrı ve çevresinin tarih boyunca bir geçiş noktası oluşu, yörede derin bir dil ve kültür tabakalaşmasına sebep olmuştur. Böylece bugün Ağrı’da zengin bir folklor, renkli bir halk edebiyatı yanında hâlâ bir arada yaşayabilen birkaç farklı ağız hemen dikkati çekmektedir.

Muharrem Ergin’in Oğuz grubunun Azeri koluna, Leyla Karahan’ın Anadolu’nun Doğu Grubu ağızlarına dâhil ettiği Ağrı ili ağızları Türkçenin Oğuz-Kıpçak özelliklerini göstermektedir (Ergin, 1971: s. VII-X; Karahan, 1996: s. 53-96).

Ağrı ilinin çeşitli yörelerinden yaptığımız ağız derlemeleri sonucunda Ağrı ili ağızlarının, Kars ili ağızlarında olduğu gibi kendi içinde dört farklı ağız grubuna sahip olduğunu gördük (Kars ili ağızlarının sınıflandırılmasıyla ilgili olarak bk. Ercilasun, 2002: s. 31-49). Böylece Ağrı ili ağızlarını aşağıdaki şekliyle dört gruba ayırarak veriyoruz:

1. Ağrı Yerli Ağzı
2. Ağrı Terekeme (Karapapak) Ağzı
3. Ağrı Azeri Ağzı
4. Ağrı Ahıska Ağzı

Daha önce yayımladığımız “Ağrı İli Ağızları” başlıklı makalemizde (bk. Efendioğlu, 2009) bu ağızları oluşturan toplulukların kökeni ve yapısı üzerinde genişçe durduğumuz için burada sadece bu yörelere ait yeni derleme metinlerini vermekle yetineceğiz.

D.DERLEMELER

Bölge Ağızlarından Örnek Metinler:

1. Ağrı Yerli Ağzı

Anlatan: Nurettin GÜLTEKİN

Yaşı, Cinsiyeti, Mesleği: 64, Erkek, Çiftçi

Derleme Yeri: Ağrı Tutak İlçesi "Bayındır Köyü"

Derleme Konusu: Genel Sohbet

Derlemenin Yapıldığı Tarih: 29. 04. 2008

Şimdi bu Bayındır Baba, Bayındır Baba diyirem yer, gelmişler burda bunnar yèssir düşmüşler. Burda şehit olmuş, onun için Bayındır Baba. Burda onun ismini Bayındır olarak değişmemişler. Yanı mübaregin ismi yanı burdaki isim onun ismi. Gebrisdani garşıda, bah işte garşıda. Hâ o gelin dediğiniz bu gelin gayalığı, gelin gayalığı da; burda bi düğün giderken burda eşkiden o gelin gaya olarak yanı biz êle gahdih duyduh. Yanı êle olmuş. Yanı burdan başga bir yere göç gelin giderken burda o gelin gaya kesilmiş. O gayalığın ismi gelin gayalığı. Burda gaya kesilmiş burda galmış o gelin. Atli da çıhmış gétmiş. Yanı o zamannar, o taa bu dohsan üstten beri orya diyiller ki gelin gayalığı, gelin gayalığı burasi. He burasi da zatân Türk köyi. Türk köyi olduğunna bizim geçmişlerimiz de zatân...

(Telefon çalar, "Telefon Görüşmesi"):

Aloo, merhaba. Sağol gözlerinden öpirim. Vallaha nêyidim evde oturiñh. Hee havalarin durumu vallahi hava soğuh. Yoñ yoñ yağış yoñ. Çoh ğible yeli esir. Hee ver hele bahim. Alo, e ben seen hastanaya aşdım aşdıñdan sora tèlefonun gaybettih. Tèlefonum yohudi ya. Sağolun Allah razi olsun, babana anana rahmet. Eysin? Hele hastanede misin? Hee, Cenab-ı Allah büyük şifalar vèrsin. E nası oldun durumun êy mi? Êye gidir inşallah? Allah'a şükür Allah'a şükür. Hee, êey ne zaman dönecen Tutağ'a? Êlee? Şu an nêye sesin az geir? Ney, niye? Şey yè sarmisañ yè günlük bi tene. Vallâ yine gel muanâ dá ol istersen. Sarmisañ yè. Ne var ne yoñ? Êy mi yanı hastanede? Emehlisi gelmedi he? Gelir? Ey, Zeki ben şey o adamlarin árhabelerimiznen hêç aram yoñ, hêç gèttiğim yoñ. Onnan o zamannan bu zamana. Hacı Nurogilnen. Vallah êle hêç, êle onnan sora êle hêç gètmedih. He? Hee yoñ, yoñ hêç gètmedim yanı küsmüşler. Demiş Hacı bizden küsmüş. O gün garısı gelmiş burya. Meter'den gelirken buriya uğramış, demiş ya Hacı bize doğru hêç gelmir, dâvât da êtdik gelmedi. Hee... hêêç, yanı bişey... Zeki, o şeyi de vèrirler üç buçuñdan. He vallah. Êle êle vèrirler. Hah! Kaç lira ki ola? Bir milyar êdir. Neyise yolla hadi. Hee aldım beş yüzünü yollirim. Ne var ne yoñ? Oldi, oldi. Dört düz. Oldi, oldi, hadi hadi.

Anlatan: Fatma Hançer

Yaşı, Cinsiyeti, Mesleği: 73, Kadın, Ev Hanımı

Derleme Yeri: Ağrı Merkez "Aşağı Küpkıran Köyü"

Derleme Konusu: Anı***Derlemenin Yapıldığı Tarih: 20. 04. 2008***

Benim anam babam muhacirlikta Sıvaz'a getmişler. Sıvaz'da galmışlar. Ele yani epeyce galmışlar. Ondan sonra ben olmuşum. Benim babam da orda heste yatmış, hestelenmiş. Dayım geldi, bizi aldı, geldi. Burda gardaşlarımı hizmetker vèrdi. Biz de ordan topladı, burdan topladı, büyüdü, yedik neyse işte büyüdü. Ondan sonra dayımın oğluna gëttim. Dayımın oğlunda da yèddi tene oğlum, iki tene kızım oldu, onlar da öldi. Ahan sene ğurban olim, dört tene oğlum var, iki tene de kızım var şimdi hayatta. Ondan sonra göcam bir yaz payton sürdi, bir yaz araba sürdi. Açlık çehdik, susuzluğ çehdik, naçarlık çehdik, yoğsulluğ çehdik. Bir surfaya oturdu, bir avuç lor bulup yiyemezdik. Diyerdim ki ğurban olim size gidin felan gömşudan bir avuç lor getirin abu surfiya goyah yiyek. Yani ele yoğsulluğ çehdik. Tezek topladı, yaban tezeği topladı, aħur süpürdük, haşa senden aħpun töhtük. Yapma yaptı, tezek tendir ettik. Gettik çetenin eskiden eski zaman çeten varıdı. Çetenlen tezek yığardı, getirirdik, tandır yahardı. Etmek pişirirdik. Ben ne bilim başımızdan çok çok işler geşdi. İki tene kızım oldi. İki kızımı da göcaya vèrdim. Biri evlendi, aldı gëtti Adabazarı'na. O bir kızımın da göcasi gendini vurdi, beş yetimlen o galmış. Ben çok çehmişim bacım, ben çok görmüşüm de söyliyemirim bile, söyliyemirim bile.

Anlatan: Hatice KÜÇÜKKAYA***Yaşı, Cinsiyeti, Mesleği: 40, Kadın, Ev Hanımı******Derleme Yeri: Ağrı Doğubayazıt İlçesi "Abdigör Mahallesi"******Derleme Konusu: Anı******Derlemenin Yapıldığı Tarih: 06. 04. 2008***

Ben şimdi size İstanbul'a gidişimi anlatacam. Ben ve eşimin İstanbul macerası daha otobüste başladı. Eħtiyar bir kadın eşimi torununa benzetti. Kadını ikna etmemiz çok zor oldu. Neyse dedih tamam yolculuğumuz inşallah sorunsuz geçecağ, bu sefer de mola için indih. O sırada eşimin otobüste gılan cep telefonunu çalmazlar mı? Neye uğradığımızı şaşırdih. İstanbul'a geldiğimde çok ğorħtum. Ğoşgocaman bir garaj. Hëş Doğubeyazıt'a benzemirdi. Çok ğalabalih bir şehirdi. Önce başım döndü. Dëdim Allah'ım bu insanlar bu büyük şehirde nasıl yaşıyor. Gerçekten hayretler içinde ğaldım. Neyse taħsiye bindih, görümcemin evine gitmağ için. Taħsici de bize öyle bir oyun oynadı ki, bilirdi biz yabancıyih, bizden çok para aldı. Orda kendi kendime dedim ki bu İstanbul gerçekten adami yutar diyenler doğru dëmişler. Bir kaç gün görümcemgilde ğaldih. Görümcem dedi ki ğalh gidağ kız biraz İstanbul'u sana gezdirim. Ben de dëdim tamam zaten gezmeye gelmişim. Hele dëdim baħım bu İstanbul daha neler neler vardır. Meraħ ëtdim da. Aldi beni o yörüyten merdivenlerin olduğı alışveriş merkezine götürdü.

Bindim merdivene öyle önce görühtüm. Sonra da yani gêne alıhtım, hoşuma gëtti. Yarabbi o neydi öyle. Ben hayatımda hêş bu ğadar güzel bir yer görmemiştım. Her şey çoğ pahalıydı. Ordan çıhtıh gëttıh pazara, alışveriş yaptıh. Ne bileyim işte güzel yerlerdi. Hele o parhları, masmavi denizi, hêş ahlımdan çıhmır. Doğubeyazıt'a geldiğımda soranlara anlatırım. Diyirim çoğ güzel memlekettir. Hele siz de gidin görün. Yaşamağ için zor yerdır. Ama gezmağ için güzel yerdır. Ne olursa olsun benim memleketim gibisi de yohtur. Benim küçücük Doğubeyazıt'ım gibi yer yohtur. Yani bilmirim insanın memleketi gibisi yohtur. Teşekkür ederim.

Anlatan: Gülnaz Aslan

Yaşı, Cinsiyeti, Mesleği: 55, Kadın, Ev Hanımı

Derleme Yeri: Ağrı Diyadin İlçesi "Merkez"

Derleme Konusu: Anı

Derlemenin Yapıldığı Tarih: 25. 04. 2008

Ben bekâr idim, ziyarete gëttıh. Amcamgilin ati vardı. Aldıh, bindıh, köyden çıhtıh. Orda goşuya vërdıh. Ziyaretin yanına gëttıh. Orda durdıh. Orda ğıdık kestiler, guzi kestiler, ğavurma yaptılar, yemek yëdiler, içtiler. Gezdiğ, tozdiğ ağışama ğadar. Ağışam döndıh. Dönende dëdiler gel yarışa vëráh. Hepimiz birlikte yarışa vërdıh. Köye yahın geldiğ. Bahtım at durmir. Zapt edemedim. Eyle orda kendimi yere attım. Atanda orda düştım, bayıldım. Bir kendime geldim, bahtım at üstümde durmuş. Ğalıhtım, bindim. Geldim, amcam dëdi at terlemiş dëdi sen herhal goştın. Dëdim yoğ amca, goşmadım dëdim. Goşı moşı yoğ dëdim, inkâr ëttim. Bir daha şey ëtti, dëdim valla amca dëdim goşı yaptığ düşdü, kendimi attım dëdim. Beni affet. Amcam beni affetti.

On yëddi yaşında nişanlandım. Ondan sonra iki sene nişanlı ğaldım. Anam geldi, dëdi gelin düğünü edin. Onlar dëdi yoğ. Ondan sonra ğocam geldi, dëdi seni ğaçırım. Ben he dëdim. Ğaçtığ, bële ayağ yalın, áyağğabi da gëymediğ. Yola düştıh. Diyadin'e gëttıh. Orda bekçiler önümüzü kestiler. Nereye, dëdiler. Dëdiğ valla bële bële. Sizi ğarağola götürah dëdiler. Dëdiğ yoğ gelmiriğ. Bële biz nişanlıydıh. Bële meseleyi anlattıh. Bize yol vërdiler, geçdiğ. Görümcemin evine gëttıh. Orda bir hafta ğaldıh. Ondan sonra barıştılar. Bize ev tuttular. Geldiğ, evimizde otırdıh. Ondan sonra bir iki ay ğaldım, hámile ğaldım ikizlerime. İkiz doğdım. Beş günüm idi, beni çağırđılar, dëdiler anan hastadır, seni çağırır. Gëttim anam ölmüştı. Orda bayıldım. Sonra kendime gelende hastalandım. Yirmi gün yatağda ğaldım. Burda Ağrı'ya tohtora geldim. Dëdiler ki ğansızsın. İğne, ilaç vërdiler. Tedavi ëttiler. Ondan sonra ëyleştım. Ondan sonra çoluğ çocuğ ğarıştıh. Çoluğ çocuğumuz oldu. Şimdi de yaşlandıh. Şimdi daha her türlü hastalığ bizde. Bizim hikâyetimiz de bële.

2. Ağrı Terekeme (Karapapak) Ağzı**Anlatan: İlhan GÜNEY****Yaşı, Cinsiyeti, Mesleği: 35, Erkek, Çiftçi****Derleme Yeri: Ağrı Taşlıçay İlçesi “Geçitveren Köyü”****Derleme Konusu: Anı****Derlemenin Yapıldığı Tarih: 24. 04. 2008**

Biz şimdi bi gün piçine gideciyiñ esgiden. Şimdi piçine gèdirilñ demek, bu Erhan bu gahvecinin sahibi de yanı duymuş beraber gideciyiñ. O zaman da kerenti meşhurdu. Kerenti çeħmeye gèdirilñ. Erhan şimdi gorħu üregine danmış ya şimdi biz ey tırpan attığımız içñ. Bu gètmış Turgut emisinin kerentisini getirif onu döydürüf. Bir de Salam emisininçini döydürüf getirif. Biz de o zaman Niyazgil’nen berabár tırpan dediğın zaman, meşur iş. Götürdüñ her neyse Erhan’ı bir iki baş gètdi. Biráz sıhılaşdırdım. “Hele dur men gidim bir, bu olmadı gèdim hele bi de Mitat emininçini getirim.”

Demeh ki bunñ geceden beri bizim bu vèrdiğimiz gorħu üregine düşmüş yanı. Hanı nasıldı bi fitbolcu çıñır sahaya Alex dèyiller top oynuyacañ, o diğér fitbolcu da bi çekinme var. Hadı gelsin, hanı özi de burdadır, doğrusunu dèr. Gorħu üregine tüşür ya, onu bugün aħşama gádár èle eylediñ. En sonda dèdi: “Gardaş dèdi vallah gusura baħmıyın èle zatan dèdi benim geceden sabaha gáden yatmadım. Yorgan meni sağa çöyürdü, sola çöyürdü.” Niye? Yallah dèdiler siz yarın siz de aynı adama amele gelesiniz. Yanı gorħu bi kere şeyine düşmüş, yanı üregine tüşüf Erhan’ın. En sonda Erhan’ı o aħşam biz affeylediñ, çıñtı, gèttı. Yanı demeh istediğim gorħi insanın neler getirir başına.

Bir de bunnan biz goruħcuyuh. Tuncar abè, Cemal’ın bizi gorħutduğunu da anladım. Èle esas anladılacañ odü. Mal otarırñ indi. Bizim de bi goruħcu var: Cemal Amca. Zatan görende afâdersin tumanımıza işiyriñ. Geldi hepimizin şimdi suvaterin burdan boynumuzdan ağacı geçirir, dèdi: “Kılbaya doğru dönün.” Dönmüşñ yarım saat boyu. “Hepinüz ulayın.” Köpeħ kimin uluyuruñ: “Allah’ım Cemal’a báyaz bir taħsı.” On tene uşağñ. Hepimiz bağırırñ, birez uluyuruñ, onnan sonra, “Allah’ım Cemal’a báyaz bir taħsı.” Ee Cemal Amca yeter mi? Boynumuz gırdı. “Yoħ.” Gerçekten de adam seneye şeker fabriğasına girdi, beyaz bir sıfır taħsı aldı. Dèmek kim bizim ulamamız da bir işe yarırñ yanı.

Anlatan: Mustafa YOLVER**Yaşı, Cinsiyeti, Mesleği: 56, Erkek, Çiftçi****Derleme Yeri: Ağrı Taşlıçay İlçesi “Geçitveren Köyü”**

Derleme Konusu: Anı***Derlemenin Yapıldığı Tarih: 05. 04. 2008***

Köyde otururuk, köylüyüz. Ekin ekirdi, biçin biçirdi. Kendi gücümüzden değirmende un öğüdüdü. Altan su gelerdi un öğüdüdü. Ceryanlı değil şeyle öğüdüdü. Onu hamur eder, buğda yapardılar. Hele de tandırımız var. Kendimiz şimdi yapır. Yannız şeyimiz fırından öğünür gelir buğdamız. Suda öğünmür. Pancar ekerdi. Pancarı da becerirdi. Ğarı, çoluğnan çocuğnan gider, çalışır, yapar, getirirdi. İşte ele şeylennen tezeğ yahırdi. Hele de tezeğ yahır. Kendi gücümüzden tahıl ekerdi. Hayvannan çiftnen topluyurdu. Getirirdi onu da dövüdü. Hayvanları üstünde gezdirir dövüdü. Öyle şeylennen geçinirdi. İşte ceryan yohidi. Lambayla otururdu. Bunlarnan yaşıyirdi. Hayvancılık yapır. Köyde halen de tezeğ yahır. Tabi durumu eyi olanlar da gedif kömür yahıllar. Kömür goğuyur ya tezeğ eyiydi. Çoğ güzelidi tezeğ hele de tezeğ yahıanlar çoğdur. Bunnan hayatımızı geçindirir, giderdi, bunu yapırdi.

Anlatan: Şemsettin ÇELİK***Yaşı, Cinsiyeti, Mesleği: 67, Erkek, Marangoz******Derleme Yeri: Ağrı Merkez “Yoncalı Köyü”******Derleme Konusu: Köyün Yolları******Derlemenin Yapıldığı Tarih: 25. 04. 2008***

Aha bu gördüğün yer, eski transeys soşesidir. Atatürk'ün soşesi bu yoldur. Bu arğa değil ha! Bu yoldur. İlk yol budur. Seksende arğaya çıhmış. Bu yol seksende arğaya çıhdı. Hep vesaitler, hep şeyler bu yoldan gitti geldiler. Taa, Gürbulağ ğapiyá ğádár. Bu anayol. Burası Özal zamanında yapılmış. Özal seksende buraya tuğla fabrikasını yaptırdı. Tamam mı? Tuğla fabrikası devlet şeyidir. Yani he devlet malıdır. Yani şahıs malı değil ora. Seksenden bu tarafa da yol da seksende o tarafa çıhdı. Yani şimdi bu senin oturduğun yer eski transeys soşesidir. Transeys soşesi buradır. Taa, ordan ileriye tábi ben bilmiyorum. Rus soşesi de bağ o dağın dibidir. Burdan gidir. Rusların tıren hattı da bağ aşığğıda bir iki kilometre o ğarşıdan, tıren hattı da ordan gidir. He, Rus'un soşe yolu, oradır. Tıren yolu da oradır. Ama bizim tıren hattı yolumuz yohdur. O yani Rus'tan ğalmaz. Atatürk'ün döneminde bu yol yapılmış. Aha bu oturduğun yol. Rus'un yolu da ha o yuğarı o evlerin üst tarafı var ya? Çatılı evlerin ordan ele epey olarağ epey gider. Sağ tarafa bağın öyle devam eder, gider Ağrı'ya ğádár. Zaten Ağrı'nın eskiden adı Ğaraköse'dir. He sonradan Ağrı olarağ geçmiş. İlk önceden vilayet Bayazıt imiş. Ağrı'dan önce. Sonradan Bayazıt'ı bırağmışlar, burayı Ağrı'yı vilayet seçmişler.

3. Ağrı Azeri Ağzı

Anlatan: Perihan HANBABA

Yaşı, Cinsiyeti, Mesleği: 49, Kadın, Ev Hanımı

Derleme Yeri: Ağrı Taşlıçay İlçesi "Merkez"

Derleme Konusu: Anı

Derlemenin Yapıldığı Tarih: 30. 03. 2008

Tayın istiyeyceydik Gölcük'e Tayın çıkmadan Gölcük'e gittik. Bir sene orda kaldım. Tayinimiz çıkmadı. Onnan sonra bu arada deprem oldu. Depremde gahdih saat üç çocuğların üstüne bağırdım, goşdım. Bizi vurur o tarafa bizi vurur bu tarafa deprem. Camlar Allah'tan açığıdı. Yanı bir zararımız olmadı. Gırıldı döküldü ama eşyalarımız gendimize bir şey olmadı. Bu arada birez hafıflendi. Endik aşağıya. Aşağıya endigimizde abemgil geldi bizi aldılar, köye gëtdiler. Köyde artık sobalarnan, gazanlarnan, tencerelernen, yardımlarnan yemekler fâlan hazırlandı. Öyle bir hafta fâlan orda geçirdik. Onnan sonra bizim adam geldi. Bizi getirdi Ağrı'ya, Ağrı'da bir hafta mı bir ay mı kaldı. Onnan sonra bi daha döndük Gölcük'e, eşyalarımızı getirdi. Çocuğun üstüne gardolabı düşdü. Kapı açılmırdı. Bağırdım, çağırdım, zor camı gırdı, çocuğu çıkarırdı. Abemgilin gardolabın altında galmıştı, gapıları kitlenmişdi. Onnan sonra gitdi prefabriklerde fâlan kaldı. Onlar bizi öyle prefabriklerde yardım ederek şey etti. Sonra da geldim, Ağrı'ya yerleşdim Allahıma bin şükürler olsun, oturdum.

Oğlum askerdi üç ayı galmıştı teskeresini almaya. Gız kaçırıldı. Gızın yaşı müsait değildi. Onnan sonra bunu götürdü, gaçdı. Gaçdıhdan sonra babası şikayâtçı oldu. Onnan sora bu şikayâtçı olduğı zaman götürdük bunu hükümet eliyen vërdik şeye babasına. Onnan sonra gız bi daha bizi istedi. Ya gaynım gaynatam gelsin meni getirsin diye. Men de razı olmadım. Onnan sonra gaynı gëtdi bir daha bunu getirdi. Getirdikten sonra dogguz ay bu bizde sahlı galdı. O tarafa kaçırıldı bu tarafa kaçırıldı, dogguz ay yanı öyle idare ëtdik. Onnan sonra da gardaşları askerdi. Askerlikden geldiler. Bunları götürdüler, yaħalatdılar. Gızı götürdü şeye polis garagoluna orada dëdi ki men zornan gelmedim, gendi isteğimnen geldim fâlan dërken bunlar dëdi ki yaşı müsait değil yanı. Onnan sonra bunu babasıgil gelene gádâr bunu huzurevine vërdiler. On beş gün huzurevinde galdı. On beş günnen sonra babası anasıgil geldi. Bunun şeyini vërmiyordular imzasını. Sonra vërdiler. Bu gaydını yaptı. Gelinim öyle geldi bize. Üç dört senedir babasıgile gëtmedi gelmedi. Sonra da babasıgil geldi. Geçen sene de bunu misafir olarak götürdüler. Şimdi iki çocuğumuz var. Gelinimiz evimizde mutludü. Başga da diyeceğimiz de bu gádâr.

4. Ağrı Ahıska Ağzı

Anlatan: Feramuz YELKOVAN

Yaşı, Cinsiyeti, Mesleği: 65, Erkek, Emekli Memur

Derleme Yeri: Ağrı Eleşkirt İlçesi "Hürriyet Mahallesi"

Derleme Konusu: Tarihî Olaylar, Ahıska'nın Güzellikleri

Derlemenin Yapıldığı Tarih: 25. 04. 2008

Tarih kitaplarında Ahıska milletin Ahıska denilen coğrafi yerleşim alanına ne vakt geldiğini tarih kitapları da yazıyor de ben bizim eski Ahıska lehçesiyle konuşuyorum ki bazen bizim bu Anadolu Türkçesini gatarsam da gusura bakmazsınız inşallah. Orta Asya'da gırahluğ sebebinden dolayı Ahıska milletin Oğuzların Kıpçak boyundan öyle geçer bir boy gelir. Ahıska topraklarına yerleşir. Ahıska topraklarında orada galurlar. Orda geçimlerini devam ettürürler. Bu uzun yıllar devam eder. Ahıska milleti oraya geldiği zaman henüz daha Müslüman olmamışlardır. Tek tanrılı bir dine tabi ama yani Müslüman falan o zaman değillerdir. Eskiden Türkler de öyle Şamanist olarak geçer tarih kitaplarında. Müslümanlık Peygamber efendimiz işte kendisine peygamberlik verildikten sonra halifeler döneminde Hz. Osman'ın ve Hz. Ali'nin halifeliği döneminde Kafkas bölgesine, Doğu Türkistan bölgesine o taraflara doğru tamam mı elçilerini gönderir ordaki insanları Müslümanlığa davet eder. Sekkizinci asrın başlarına doğru o tarihlerde, kaynak kitaplarında Ahıska milletin Müslümanlığı kabul ettiğini daveti üzerine kabul ettiklerini bildirirler. Ahıska milleti çok çileli hayat yaşamıştır. O kadar çok çileli hayat yaşamıştır ki orasının sıcak bölge olması sebebiyle bir taraftan İranlıların tacizine maruz olmuşlar, bir taraftan Rusların derken zaman zaman çok anadın mı eziyetli çok meşakkatli günler geçirmişler. Ancak ben yakın tarihe gelim de o yakın tarih dediğimiz tarih, Osmanlı devletin işte bir yerde parçalanması, topraklarını kaybetmesi neticesinde efendim Rusya'da Bolşevik ihtilali oluyor, komünist rejim kuruluyor o komünist rejim kurulduktan sonra oradan insanlar kaçmak mecburiyetinde geliyor. O tarihlerde Osmanlı'nın anadın mı sancaqları, Çıldıra bağlı sancağı Ahıska ve Çıldır sancaqları vardır oraya bağlıdır Ahıska toprakları. Bolşevik İhtilali olduktan sonra Rusya'da komünist rejime geçildikten sonra insanların topraklarına el goymuşlar, mal varlıklarına el goymuşlar. Ordan insanlar göç edip Anadolu'ya kaçmak mecburiyetinde olmuşlar. 1877'de göç vardır. Ahıska milletin Ahıska topraklarından Anadolu'ya göçü vardır. Ondan sonra 1928'de vardır, 1929'da vardır. 1930, 31, 32, 33'te vardır. Bizim özellikle bugün Ağrı vilayetinin işte Eleşkirt kazasına Ağrı'nın bazı yerleşim bölgelerine gelip yerleşmişlerdir. Orada kalan anladın mı diğer Ahıska'lılar, o zaman kaçamayan savaşan gavgâ eden bizde savaşa gavgâ diyârlar. Gavgâ ede ede çok insanlar telef olmuş, canını gaybetmiş, sınırdan Türkiye'ye geçerken. Orada kalan insanlardan,

Müslümanlardan, Ahıska milletinden çok milleti Ruslar 1917’de devrim olduktan sonra 1944’te Ruslarla-Almanların savaşı sırasında o bölgede sürgün etmişler. Efendim, Kırgızistan’a, Tacikistan’a, Özbekistan’a Kazakistan’a buralara sürgün etmişler Ahıska milletini. Nasıl ki Tatarları falan ondan sonra diğer Müslümanları, toplulukları sürgün etmişler, Ahıskalıları da o yüzden sürgün etmişler. O sürgün sırasında trenlere doldurmuşlar, böyle vagonlara, insanlar birbirlerini gaybetmişler anladın mı? Zaten eli silah tutan insanları deliğankıları onları toplamışlar Almanların karşısına götürmüşler savaşa harbe gitmişler. Öyle tarih kitaplarında kaynaklarında o zaman tarihi kaynaklarda o zaman yigirmi bin tane insanın o savaşta Alman-Rus savaşında telef olduğunu, hayatını kaybettiğini yazar. On yeddi bin tane Ahıskalı da sürgün esnasında tamam mı çeşitli hastalıklardan dolayı, aşlıhtan dolayı, iklime işte efendim koşullarına uyamamalarından dolayı telef olmuşlar, insanlar hayatlarını gaybetmişler. O Rus-Alman harbine girip de oradan savaşan Rusların yanında yer alıp savaşan insanlar da memleketlerine dönüp Ahıska’ya geldikleri zaman köylerinin viran olduğunu evlerinin bahçelerinin talan edildiğini yerinde hiçbir şeyin galmadığını görmüşler. Sonradan Rusların ardından gitmişler müracaat etmişler yitmiş akrabalarını arayıp bulmuşlar. Afganistan’da, Tacikistan’da, Kazakistan’da Özbekistan’da Kırgızistan’da oralarda bulmuşlar akrabalarını. Kimisi ailesini bulmuş, kimisi amcasını, kardeşini, çocuklarını bulmuş derken birbirlerini bulmuşlar. Zaten on iki yıl Lenin ve Stalin döneminde on iki yıl gözetim altında tutulmuşlar. Sabah akşam gelip polise şey veriyormuşlar, imza veriyormuşlar, biz burdayız diye. 1957, 58’lerde işte o zamanlar biraz rahata gâvüşmüşler. O zamana gâdar çok çileli hayat yaşamışlar.

Tabi ki o Ahıska topraklarının bulunduğu yerde bizim şimdi Türkiye’de, Anadolu’da olduğu gibi diyelim ki mesela Afyon’daki insanların konuşmasıyla Eskişehir’deki insanın konuşması veyahut Samsun insanının konuşması arasında nasıl fark varsa lehçe farkı varsa orada da Ahıska bölgesinde yaşayan anadın mı efendim Ahıska Türklerinden de değişik lehçeyi konuşan insanlar vardır. Mesela onlar efendim baba diye hitap eder, ana diye hitap eder, ana der. Hala der hala, bibi der. Babanın gârdaşına Ahıska milleti bibi diye hitap eder. Ama Anadolu’da Babanın gârdaşına hala, ananın kız gârdaşına efendim ne derler teyze. Yazma derler, leçek mesela. Başörtüsüne falan yazma derler, leçek derler. Ondan sonra enseye heço derler ona varya, Ahıska dilinde heço derler. Gene aklıma ne geliyor ki benim gömlek var ya şu mintan, buna Ahıska dilinde zıbun derler. Gömleğe zıbun derler. Mesela ahor vardır ahor. Ahır Türkçesidir, ahor işte Ahıska diliyle ahordur tamam mı? Sofraya bizim orda peşhun derler, peşhun. Amcaya bizim Ahıska dilinde emi derler emi, emi. Ondan sonra bizim orda işte bu yiyeceklere mesela patatese bizde Ahıska dilinde kartopi diyârlar. Kartopi oranın Ahıska’nın aradığı kartopi denmesinin sebebi de patatesine. Patatesi suda pişirdikleri zaman, aştıhlari zaman bembeyaz kar gibi olduğu için kartopi demişler ona. Ondan sonra efendim işte almalar var, alma çeşitleri falan var. Nenezit armudi diyârlar, soma elmasi diyârlar,

anamgil babamgil falan onlar sayarlardı. Böyle böyle cevüz ağaçlarımız falan işte. Kiraz ağaçlarımız vardı. Fişnemiz vardı. Kiraz ve çançurumuz vardı. Erüğe çançur diyârlar mesela. Erük, çok meşhur erügi varmış. Sonra bizde tutma çorbası yaparlar. Tutma çorbası diyârlar. Yoğurt karışımı ayanla tamam mı, böyle efendim şey gibi erişte keser gibi, makarna keser gibi keserler onu. Ahıska yemeğimiz çok meşhurdur tamam mı, ondan yaparlar ona tutma çorbası derler. Sonra bizim düğünlerimiz de başka çeşüttür. Yani bizde kadınlar başlarına kaska dërler böyle kaska hususi yapılır. Çevürmeli böyle o kaskanın etrafına o zaman Osmanlı mecidiyelerini falan dizerlermiş. Altunların dizilişi böyle tamam mı gelinlerin kafasına giydürürler. Önünde uçtum var uçtum leçek dërler. O uçtum leçek böyle efendim duvası gelin yüzünü gâpatır falan. Gelini işte çıkaracakları zaman davulnan zurnaylan falan gelini almaya gidecahları zaman oğlan tarafından gelini almaya giden insanların içerisinde bir tane yenge olur. Bir kadın yenge olarak gider. Gız tarafından da bir tane yenge gelir. Gelini ordan alırlar. Gelini aldıkları zaman işte orda gâpiyi basarlar. Sandığın üzerine otururlar. O zaman kemer vardır o tarihlerde. Ahıska milletin kullandığı, kadınların kullandığı gümüş kemerler var, altın kemerler falan vardır. Tamam mı bizim babalarımız geldiği zaman buraya Ahıska'dan geldiği zaman analarımızın belinde o kemerlerden var idi. İşte o kemerleri bağlarlar. Gızın anadın mı, kardeşi veya ablası, bacası neyse onu bağlaması için anadın mı ondan bahşış alırlar. Gelin geldiği zaman anadın mı inecağı zaman gâpının önünde damat, sağdııcı ile beraber damın üzerinde bacanın üzerinde durur. Gelin geçecağı zaman orda çerezi falan da durur. Onu damadın başının üzerinde tutar sağdıç. Gelinin üzerine atarlar ki bolluğ olsun. Gelin anadın mı attan indiği zaman veya arabadan indiği zaman onun ayağının altına efendim gâşuğlar gôyarlar gâşuğ. Tahta gâşuğlar var. O tahta gâşuğlardan gôyarlar. Gelin, o tahta gâşuğa basar ve gırar oni. Ondan sonra gelini içeri alırlar. Bizim âdette, Ahıska milletin âdetinde, kadınlar ayrı oynarlar, erkekler de ayrı oynarlar. Bizde öyle efendim kadın erkek gârişimi olmaz. Ama şimdi bozuldi şimdi. İnsanlar kadın erkek birbirine gârişti. Garmagârişuğ oldu. Daha ne anlatım ki işte yemekler vërilür. İşte çeşitli yemekler yapılır. Lahana sarması yapılır. Lobiya yapılır. Lobiya fasulyeye Ahıska dilinde lobiya diyoruz. Onun içine çeşitli etler doğranur. Etler metler getirülür. İşte meyvalar meyvalar dâvetlilere. O zaman mescidi açarlar, tamam mı yemekler yenilür biter, onlar siniyi açarlar. Siniyi aştıhları zaman orda gelinin gâynatasi evvela çıkarur geline ne tağacağ ise altundan bilezükten işte neyse mecidiye falan beşibirlük falan getirür tepsinin üzerine atar. Ondan sonra akrabaları gelürler otururlar, öbür dâvetliler kırk kişi, elli kişi, yüz kişi neyse herkes o zaman altununan gören altunnan görür, paraynan gören paraynan görür. Ondan sonra gelen dâvetlilere hep bitevi hediye hazırlanmıştır, gelin tarafı hediye hazırlamıştır. Çorap vëürler. Dizleme çorap vardı eskiden. Böyle yün çorap gelin tohumuştur, hazırlamıştır kendisine çeyiz olarak, onlardan dağıdulur insanlara. Haa bağ gârdaş can onu unuttum onu da söyliyim ben sana. Gelini babasının evinden çıkarttıkları zaman yolda gelin at sırtında giderdi. O zamanlar

at var idi. Gelini ata bindürürler. Gelinin önüne göç çıkarurlar göç. Göç gelin egülür, böyle aşağı elini atar, o göçü galdırır, atın önüne goyar. O göç onundur baba, ona kimse tohunamaz, o gelinin hakkıdır. Ondan sonra yolda gelinin önüne pehlivanlar çıkar. Pehlivanlar bizim Ahıska'da çok meşhurdur. Çok yigit pehlivanlar vardır. Böyle çam ağaçlarına elini attığı zaman çamları dipten yolan ele pehlivanlar vardı. Onlar alana çıkarlar güreşirler. Onlara bahşış verilir falan dersen gelin gelir iner, işte böyle düğün biter. Başka da ne söylüyüm ki, ahlıma gelse de söylesem anadın mı? İşte köyler vardı, eski isimleri şimdi değiştirmişler. Edigön var, Habastıman var, ondan sonra Orcoşan var, var da var bir sürü. Aşağı Entel var, Yukarı Entel var, tamam mı? Bizim Ahıska'nın orda ayrı ayrı beş tane kazası vardı. Şimdi milletin elinden alınmış, anadın mı efendim? Sürgüne gönderildikten sonra şimdi Gürcüleri yerleştirmişler oraya. Gürcistan'ın toprakları olmuş şimdi. Teşekkür ederim. Bilmiyorum, inşallah ey gonaştu.

II. Ağrı İli Ağızlarını Birbirlerinden Ayıran Özellikler

Ağrı ili ağızlarının dört ayrı gruba ayrıldığını söylemiştik. Bunlar sırasıyla Ağrı yerli ağzı, Ağrı Terekeme (Karapapak) ağzı, Ağrı Azeri ağzı ve Ağrı Ahıska ağzı idi. Şimdi bu ağızların birbirlerinden ayrılan yönlerini izah etmeye çalışalım:

1. Zamir kökenli I. ve II. tekil şahıs eklerindeki farklılıklar: Ağrı ili ağızlarını kesin çizgilerle ikiye ayıran bu farklılık itibarıyla, Ağrı Terekeme (Karapapak) ağzı ile Ağrı Azeri ağzı “-am, -em, /-san, -sen” şeklindeki geniş ünlü tarafında yer alır (sorarım “sorarım”, didiniyorum “didiniyorum”; olacağın “olacaksın”, görmürsen “görmüyorsun”). Ağrı yerli ağzı ile Ağrı Ahıska ağzı ise “-ım, -im, -um, -üm, / -sın, -sin, -sun, -sün” şeklindeki dar ünlü tarafına geçer (geleceğim “geleceğim”, beklerim “bekliyorum”, olurum, köylüyüm; nedecağın “ne edeceksin”, gapanursun “kapanırsın”, vurmalsın “vurmalsın”). Ayrıca bu ekleri düz ve dar söyleyen Ağrı yerli ağzı; Kars yerli ağzı, Kars Türkmenleri ağzı ile beraber Orta ve Batı Anadolu ağızlarıyla birleşir. Ağrı Ahıska ağzı ise bu ekleri yuvarlaklaştırmak suretiyle Artvin, Ardahan ve Kuzey-Doğu Anadolu ağızlarıyla bir birlik oluşturur.

2. I. Tekil şahıs zamirindeki “b- > m-” değişmesi (ben – men farklılığı): “men, min, benim, mana, meni, mende, menden” gibi kelimelerdeki b > m değişmesi, Ağrı Terekeme (Karapapak) ve Ağrı Azeri ağzını (m) tarafında Ağrı yerli ağzı ile Ağrı Ahıska ağzını (b) tarafında toplamaktadır.

3. Dönüşlülük zamiri olarak “öz” kelimesi: Ağrı Azeri ve Ağrı Terekeme (Karapapak) ağzında dönüşlülük zamiri olarak “kendi” sözcüğü yerine “öz” kelimesinin kullanılması da gene bu iki ağzın belirleyici hususiyetlerindendir (özüm, özün, özü, özümüz, özünüz, özleri, öz özüne).

4. Ünlü yuvarlaklaşmasının sebep olduğu düzlük-yuvarlaklık uyumsuzluğu: Bazı kelimelerin gerek kendi bünyesinde gerek üzerine aldığı çekim ve yapım eklerinde görülen yuvarlaklaşmalar, Ağrı Ahıska ağzını bütün Ağrı ağızlarından ayırarak Artvin'e ve Doğu Karadeniz'e bağlar: (sabur “sabır”, sökuş “sökük”, yanuh “yanık”, gözluş “gözlük”, kömürluş “kömürlük”, asgerluş “askerlik”, uyanmışuş “uyanmışız”,

gelmişuğ “gelmişiz”, deduğ “dedik”, içduğ “içdik”, getüremedük “getiremedik”, ortaluğ “ortalık”, başun “başın”, buradayuğ “buradayız”, çevür “çevir”, görmemişuğ “görmemişiz”, ğapanursun “kapanırsın”, açuğgözlülüğ “açıkgözlülük”, ayrılır “ayrılır”, ğaşuğ “kaşık”)

5. Ünlü-ünsüz uyumsuzluğu: Ağrı Ahıska ağzı ünlü-ünsüz uyumsuzluğu göstermesi yönüyle de diğer Ağrı ağızlarından ayrılır. Özellikle boğumlanma noktaları ön damak olan “k, g, l” ünsüzleri kalın ünsüzlerle de biraraya gelebilerek bu uyumsuzluğu oluşturmaktadırlar: (ġonul “gönül”, ġordi “gördü”, ġal- “kal-”, kámal “Kemal”, kas- “kas-”)

6. -ıp/-ip zarf-fiil ekinin anlatılan geçmiş zaman eki olarak kullanılması: Ağrı Azerileri ve Terekemeleri ağzında anlatılan geçmiş zamanın ikinci ve üçüncü şahıs çekiminin (-p) gerundiyum ekiyle yapılması bu iki ağzı diğer ağızlardan tamamen ayırır. Ayrıca Terekeme ağzında bu ekin sızıcılışarak (-f)’ye dönüşmesi Ağrı Azeri ağzı ile Ağrı Terekeme ağzının da birbirlerinden ayrılmasını sağlamıştır (alıp “almış”, devrilip “devrilmiş”, düşüp “düşmüş”, gelibsen “gelmişsin”, gèdibsiniz “gitmişsiniz”, alıf “almış”, devrilif “devrilmiş”, düşüf “düşmüş”, gelifsen “gelmişsin”, gèdifişiniz “gitmişsiniz”, demiyifler “dememişler”).

7. Şimdiki zaman ekinde meydana gelen ses değişimleri: Şimdiki zaman eki de ağızların herbirinde farklılık arz ederek Ağrı ağızlarını birbirinden ayıran önemli bir hususiyet olarak karşımızdadır. Ağrı yerli ağzında şimdiki zaman eki (-ir) şeklindedir: (beklirim “bekliyorum”, gelir “geliyor”, çalışır “çalışıyor”, içirler “içiyorlar”, taħirlar “takıyorlar”, didinirem “didiniyorum”, gidirsın “gidiyorsun”, taħirsın “takıyorsun”, götürirler “götürüyorlar”, yapıram “yapıyorum”). Ağrı Terekeme ağzında şimdiki zaman eki çeşitlilik göstermektedir. Öyleki bazen (-ır, -ir), bazen (-yır, -yır, -yir), bazen (-ur, -ür), bazen de Ağrı yerli ağzının etkisiyle (-ir) şeklindedir: (sarırdıħ “sarıyorduk”, yıġırdıħ “yıġıyorduk”, saġırdıħ “saġıyorduk”, yapıram “yapıyorum”, yapırar “yapıyorlar”, atırar “atıyorlar”, dariyirdım “tarıyordum”, toħıyirdım “dokuyordum”, eliyirdik “eliyorduk”, yolurduğ “yoluyorduk”, sürürdük “sürüyorduk”, hatırlıram “hatırlıyorum”, hatırlamıram “hatırlamıyorum”). Ağrı Azeri ağzında ise ek ünlü uyumlarına uyduğundan (-ır, -ir, -ur, -ür) şeklinde çok çeşitlidir: (yatır “yatıyor”, baħır “bakıyor”, diyir “diyor”, çevirir “çeviriyor”, guruyur “kuruyor”, dönür “dönüyor”, tüşür “düşüyor”). Ağrı Ahıska ağzında ise ek (-yır, -yır) şeklindedir: (aliyirdiler “alıyordular”, gèdiyir “gidiyor”, bulıyir “buluyor”, geliyir “geliyor”, oħèyir “okuyor”, gèçiyrısın “geçiyorsun”, indırıyırler “indiriyorlar”, edıyirim “ediyorum”).

8. Geniş zaman ekindeki ayrılıklar: Ağrı Azeri ve Ağrı Terekeme ağızlarında geniş zaman eki daima (-ar, -er)’dir: (gelerem “gelirim”, görsen “görürsün”, vurar “vurur”, içerler). Ağrı yerli ağzı ise Türkiye Türkçesi ile aynıdır. Ağrı Ahıska ağzında ek (-ar, -er, -ur, -ür)’dür: (diyerim “derim”, başlarım, gelürüm “gelirim”, oħurum “okurum”, ğaħaruğ “kalkarız”, gidersin, alırsız “alırırsınız”, vèürsen “verirsin”). Ayrıca Ağrı Azeri ağzı ile Ağrı Terekeme ağzı, geniş zamanın olumsuz birinci tekil şahıs çekiminde geniş zaman ekini çoğunlukla (n) yapar: (görmem “görmem”, demenem “demem”, olamanam “olamam”).

9. Sızıcılaşma: Ağrı Terekeme (Karapapak) Ağzının en belirgin hususiyetlerinden biri de bazı süreksiz ünsüzlerin sızıcılaşmasıdır. Bu durum Ağrı Terekeme ağzını diğer Ağrı ağızlarından ayıran bir diğer önemli özelliktir. Ağrı Terekeme ağzında umumiyetle kelime ortasındaki (b)'ler (v); (c)'ler (j); kelime ve hece sonundaki (p)'ler (f) olur: (bava "baba", garavalıh "kalabalık", hesavını "hesabını", gavırğa "kaburga", avdes "abdest", mejbür "mecbur", bulajjam "bulacağım", hajdan "hacdan", gujağımda "kucağımda", öpejjeher "öpecekler", tof "top", şafğa "şapka", cefhana "cephane", devrilif "devrilip", düşüf "düşüp"). Bu özellik Ağrı Terekeme ağzında gelecek zaman ekinin de bazen farklılaşmasına sebep olmuştur. Şöyleki Ağrı Terekeme ağzında bazen c > j ünsüz değişmesinden sonra (j) ünsüzünde ünsüz ikizleşmesi olur. Ayrıca ekin sonundaki (k), (k) ünsüzleri de (h), (h) ünsüzlerine dönüşünce Ağrı Terekeme (Karapapak) ağzında gelecek zaman eki (-ecek/-acak), (-ejjeher/-ajjağ) şekline bürünür. Hatta bazı durumlarda birinci tekil kişide, hece kaynaşması sonunda ek -ajj/-ejj lur: (öpejjem "öpeceğim", öpejjeher "öpecek", öpejjeher "öpecekler", goymuyajjam "koymayacağım", goymuyajjağ "koymayacak", goymuyajjaşınız "koymayacaksınız").

10. İyelik menşeli II. çoğul şahıs eki ve II. çoğul şahıs iyelik ekindeki farklılıklar: Bu ekler (n) sesi taşıyan heceleri kaynaştırma temayülü gösteren Ağrı yerli ağzı ile Ağrı Ahıska ağzında daima "-z" dir: (aldız "aldınız", oğuduz "okudunuz", buldüz "buldunuz", geldiz "geldiniz", gördüz "gördünüz", babaz "babanız", anaz "ananız", eviz "eviniz"). Ağrı Terekeme (Karapapak) ve Ağrı Azeri ağzında ise ek günümüz Türkiye Türkçesinin de etkisiyle "-nız/-niz/-nuz/-nüz" şekillerinde karşımıza çıkar: (ağanız, gulağınız, gözünüz, eliniz, getseniz, vermeseniz, gördünüz, yendiniz). Ancak Ağrı Azeri ağzında hece kaynaşması özelliğiyle ekin "-z" li şekline de sık sık rastlandığını belirtelim.

11. "bil-" Fiilinin olumsuz yeterlik fiili olarak kullanılması: Ağrı Azeri ağzı ile Ağrı Terekeme ağzı fiillerin olumsuz iktidarı çekimlerinde diğer Azerbaycan ağızlarındaki gibi "bil-" yardımcı fiilini kullanarak Ağrı yerli ve Ağrı Ahıska ağzından ayrılırlar: (tapabilmedi "bulamadı", gidebilmenem "gidemem", yiyebilmerem "yiyemem", alabilmerem "alamam", bulabilmezsen "bulamazsın"). Fakat bu durum çok kurallı değildir. Çünkü Ağrı Azeri ve Ağrı Terekeme ağzında olumsuz yeterlik fiili "bil-" yardımcı fiili olmadan da kullanılabilir: (yapammaz "yapamaz", gidemedim, goyammadılar "koyamadılar", bulamâyajam "bulamayacağım", olamanam "olamam").

12. Kelime sonlarındaki (i)'leşme hadisesi: Bu ses olayı Ağrı yerli ağzı ile Ağrı Ahıska ağzının en karakteristik hususiyetlerindendir. Bu ağızlarda kelime sonundaki "ı, u, ü" ünlüleri her zaman "i" ünlüsüne dönüşür: (başı "başı", körpi "köprü", oni "onu", okuli "okulu", ayağgabi "ayakkabı", ğaldi "kaldı", ğapi "kapı", oldi "oldu", üçünci "üçüncü", ğomşı "komşu", ğırılmışdi "kırılmıştı", bacağımı "bacağımı", götürdi "götürdü"). Ağrı Terekeme ağzı ile Ağrı Azeri ağzında ünlü uyumları oldukça kuvvetli olduğundan bu (i)'leşme görülmez: (gapı "kapı", urğadı "uğradı", çığdı "çıktı", camı "camı", atları, bunu, adamı, daşı "taşı", sordu, götürdü, hanı "hani", havlı "avlu", sovuyu "sobayı", ağası, gulağı "kulağı", gözü, boynarı "boyunları"). Yalnız yerli ağız etkisiyle bu ağızlarda da (i)'leşme hadisesine zaman zaman rastlanmaktadır.

13. Ön damak (g)'sinin muhafaza edilip edilmemesi: Ağrı yerli ağzı ile Ağrı Ahıska ağzı iki ünlü arasında ön damak ünsüzü (g)'yi koruyarak Ağrı Terekeme (Karapapak) ve Ağrı Azeri ağzından ayrılmaktadır (döger “döğer”, eger “eğer”, düğün “dügün”, yegen “yeğen”).

14. Damak (n) sesi: Ağrı Terekeme ve Ağrı Azeri ağzında bazı yerlerde (ñ) sesi kendini koruyarak bu iki ağzı diğer iki ağzıdan (Ağrı yerli ağzı, Ağrı Ahıska ağzı) ayırır. Ayrıca bu (ñ) sesi, Ağrı Terekeme ve Ağrı Azeri ağzını Kuzey-Doğu ve Doğu Anadolu'daki birçok bölge ağızlarından da farklı kılmaktadır. Bu geniz (n)'si daha çok iyelik II. tekil, çoğul eki ve iyelik menşeli II. tekil, çoğul ekinde kendini gösterir: (diyesen “diyesin”, getirdiñ, vèrmediñiz, ağañ, boynuñ, gözüñ, yapırıñız “yapıyorsunuz”, gelifsiniñ “gelmişsiniz”).

15. Kelime başı ve ortasında geçen art damak g (ğ) sesi. Ağrı yerli ağzı ile Ağrı Ahıska ağzının en karakteristik selerinden olan bu (ğ) sesi. Ağrı Terekeme ağzı ile Ağrı Azeri ağzında biraz daha vurgusuz söylenir ve boğumlanma yeri itibariyle ağız tavanının biraz daha önüne kayarak orta damak (g) sine dönüşür: (ğal-/gal- “kal-”; ğardaş/gardaş “kardeş”; ğarşı/garşı “karşı”; başğa/başga “başka”; ğıtlıh/ğıtlıh “kıtlık”; ğonuşma/gonuşma “konuşma”; ğorhi/gorhu “korku”; ğınıldı/ğırıdı “kınıldı”; ğavuşdı/gavuşdı “kavuştu”; ğoy-/goy- “koy-”; ğaldır-/galdır- “kaldır-”; doğğuz/dogguz “dokuz”; ayağğabi/ayaggabi “ayakkabı”; ğarağol/garagol “karakol”; ğaç-/gaç- “kaç-”; ğız/ğız “kız”; ğäder/gader “kader”; ğádár/gádár “kadar” vs.)

III. Sonuç

Ağrı ili ağızları, Hazar denizinden İç Anadolu'ya, Kafkaslardan Güney Mezopotamya'ya kadar uzanan geniş bir bölgede teşekkül etmiş olan doğu Oğuz grubu ağızlarından. Ağrı ili ağızları da topyekûn bu grubun bir parçasıdır.

Günümüz Anadolu ağızlarının muhtemel bir sınıflandırmasında doğu grubu ağızlarına dâhil edileceği kesin olan Ağrı ili ağızları, doğu grubu ağızlarının alt gruplarından da kanaatimizce Kars-Erzurum-Erzincan hattına dâhil edilmesi gerekir. Çünkü Ağrı ağızları her yönüyle Kars-Erzurum ağızlarıyla örtüşmektedir. Ağrı ili ağızları kendi içinde dört alt gruba ayrılmaktadır. Bunlar; Ağrı Yerli ağzı, Ağrı Terekeme (Karapapak) ağzı, Ağrı Azeri ağzı ve Ağrı Ahıska ağzıdır. Yapılacak ağız tasniflerinde bu alt gruplardan Ağrı yerli ağzı, Kars yerli ağzıyla; Ağrı Terekeme (Karapapak) ağzı ile Ağrı Azeri ağzı, bölgedeki Terekeme ve Azeri ağızlarıyla; Ağrı Ahıska ağzı da Artvin-Ardahan-Ahıska ağızlarıyla aynı gruplara dâhil edilmelidir.

Metinlerde Kullanılan Transkripsiyon İşaretleri

Ünlüler:

(-) : Ünlüler üzerinde uzunluk işareti

(˘) : Ünlüler üzerinde kısalık işareti

(́) : Kalın ünlüler üzerinde yarı incelme işareti

á : a-e arası ünlü

í : ı-i arası ünlü

ú : u-ü arası ünlü

(̂) : Geniş ünlüler üzerinde yarı daralma işareti

â : a-ı arası ünlü

ê : e-i arası ünlü

(ˆ) : Düz ünlüler üzerinde yarı yuvarlaklaşma işareti

â : a-o arası ünlü

ê : e-ö arası ünlü

î : ı-u arası ünlü

ï : i-ü arası ünlü

Ünsüzler:

(ğ) : Art damaklı g

(h) : Nefesli h sesi

(ħ) : Hırıltılı h sesi

(k) : Art damaklı k

(ñ) : Damak n'si

(ç) : Normalden daha önce telaffuz edilen ve hafifçe sızıcı olan c sesi

(ç) : Normalden daha önce telaffuz edilen ve hafifçe sızıcı olan ç sesi

(ğ) : Ön damak g'si (yalnız kalın ünlülerle hece kurduğu zaman)

(k) : Ön damak k'si (yalnız kalın ünlülerle hece kurduğu zaman)

(ı) : Ön damak l'si (yalnız kalın ünlülerle hece kurduğu zaman)

(r) : Tonsuzlaşmış diş eti - ön damak r'si

(k) : k-g arası ünsüz

(t) : t-d arası ünsüz

Kaynaklar

- Alpaslan, İ. (1995). *Her Yönüyle Ağrı*. Ankara: Tutibay Yayınları.
- Bala, M. (1967). “Karapapak Maddesi”. *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 6, (s. 330-341). İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Bayram, İ. (1976). *Ağrı Eleşkirt İlçesi Merkez Ağzı*. Yayımlanmamış Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Bulut, E. M., Ayhan, N. (2007). *Ağrı Kültür ve Turizm Rehberi*. Ağrı: Ağrı Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları.
- Buran, A. (1992). *Doğu ve Güneydoğu Anadolu Üzerine Araştırmalar II (Ağızlar)*. Ankara: Boğaziçi Yayınları.
- Caferoğlu, A. (1995/1). *Anadolu İlleri Ağızlarından Derlemeler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Caferoğlu, A. (1995/2). *Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Çiftçi, M. (1986). *Ağrı (Merkez) ve Yöresi Ağzı (Aşağı Satıcılar Köyü)*. Yayımlanmamış Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, Elazığ.
- Efendioğlu, S. (2009). “Ağrı İli Ağızları”. *Turkish Studies, (Prof. Dr. Hamza Zülfikâr Armağanı)*, Volume: Spring 4/3, s. 808-840.
- Ercilasun, A. B. (2002). *Kars İli Ağızları -Ses Bilgisi-*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, A.B.. (1985). “Doğu Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması”. *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi, (İbrahim KAFESOĞLU Armağanı)*, Sayı:1/2, s. 379-387, Ankara.
- Ergin, M. (1971). *Azeri Türkçesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Gemalmaz, E. (1995). *Erzurum İli Ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gülensoy, T, Alkaya, E. (2003). *Türkiye Türkçesi Ağızları Bibliyografyası*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Halaçoğlu, Y. (1988). “Ağrı Maddesi”. *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 1, (s. 479-481). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Hatiboğlu, V. (1972). *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hatunoğlu, B. Y, Gül, A. (1999). *Ağrı İli ve Havalisi Tarihi*. Ağrı: Ağrı Valiliği Kültür Yayınları.

- Hengirmen, M. (1999). *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Engin Yayınevi.
- İmer, K vd. (2001). *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Karaağaç, G. (2013). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karahan, L. (1996). *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (1974). "Ağız Araştırmaları ve Folklor". *I. Uluslararası Türk Folklor Semineri Bildirileri*. s. 126-130. Ankara.
- Korkmaz, Ze. (1989). "Anadolu Ağızlarının Etnik Yapı ile İlişkisi Sorunu". *TDAY-Belleten*, Sayı: 1971/1, s. 21-32.
- Korkmaz, Z. (2003). *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Köktekin, K. (2007). "Doğubayazıt Ağzının Ses Özellikleri". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 33, s. 1-9, Erzurum.
- Köprülü, M. F. (1979). "Azeri Maddesi". *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 2, (s. 118-151). İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Lyons, J. (1968). *Introduction to Theoretical Linguistic*. London: Cambridge University Press.
- Seviş, Ö. (1976). *Ağrı İli Eleşkirt İlçesi Uzunyazı Köyü (Ahıska) Muhacirleri Ağzı*. Yayımlanmamış Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Tanrıverdi, İ. (1976). *Ağrı-Doğubeyazıt İlçesi Ağzı*. Yayımlanmamış Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Togan, Z. V. (1967). "Azerbaycan Maddesi". *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 2, (s. 91-118). İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Togan, Z. V. (1933). "Azerbaycan Etnografisine Dair". *Azerbaycan Yurt Bilgisi Dergisi*, Sayı: 18, s. 247-253.
- Topaloğlu, A. (1989). *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş. Yayınları.
- Turhan, E. (1959). *Patnos Ağzı*. Yayımlanmamış Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Dil Tarih Coğrafya Fakültesi, Ankara.
- Vardar, B. (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Yılmaz, S. (2007). *Karapapak (Terekeme) Türkleri*, Ankara: Prizma Pres Yayıncılık.

Yuvalı, A. (1986). “Fırat Havzasının Türk Tarihindeki Yeri”. *Türk Kültürü Dergisi*, Sayı: Ocak/1986, s. 3-23.